

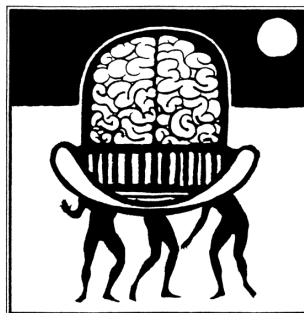
SZILÁGYI ÁKOS

AZ OROSZ IRODALOM MÍTOSZA

1

■ Mi adta az orosz kultúra különös vonzóerejét több mint másfél évszázadon át a Nyugat számára és – jobbára nyugati közvetítéssel – számunkra, magyarok számára is? Meggyőződésem szerint az az európai középkort idéző „spirituális többlet”, közösségi vallási pátosz, kultúrát és sorsokat formáló spirituális maximalizmus, amelyet a vallási világállapotból még nem teljesen kipréselődött orosz világ *modern* íróiban és művészeiben megőrzött, és amely a „varázstalanodott”, a kalkulatív piaci racionalitás uralma alá hajtott, polgári értelemben prózaivá szürkült nyugati világ spirituálisan legérzékenyebb írástudóit, művészeit lenyűgözte, mert saját világukból szinte teljesen hiányzott vagy csak felszínesen, üresen zörgő héjként volt már csak jelen.

A hiány, vagyis annak átható érzése, hogy valami nagyszerű, az életnek értelmet adó, fel-emelő a modern világ kialakulásával végérvényesen elveszett, a romantikától kezdődően a Kelet – a nagy, egzotikus keleti civilizációk: India, Kína, Japán – felé fordította a nyugati művészeket és gondolkodókat, egy elképzelt és megkonstruált mesebeli Kelet felé, ahol – hitük szerint – a vallási világállapot még többé-kevésbé megőrződött, még dacolt a modernizációval, a gyarmatosító nyugatosító Európával. Keletről próbálták „beszerezni” a hiányzó spirituális „többletet”, hol a társadalmoboldogítás utópiáit építve a keleti vallási bölcselőre és léttapasztalatra, hol az önmegváltás egyéni vallási mixtúráihoz és saját művészetükhöz használva fel a keleti mintákat.

Mindenesetre az orosz irodalom közel két évszázadon át éppen mint legközelebbi Kelet hatott a Nyugatra: politikai síkon a „keleti despotizmus” elrettentő, szellemi síkon viszont egy spirituális szépséget megőrző kultúra és művészet végtelenül vonzó példajaként.

Az *orientalizmus* a nyugati kultúrában, legalábbis ott és akkor, amikor az nem pusztán az egzotikum iránti felszínes érdeklődés vagy piaci hatásvadászat volt, tömören úgy jellemezhető, mint *honvágy az elveszett vallási világállapot után, sőt egyenesen az „elveszett paradicsom” keresése*. Más kérdés, hogy aztán abban a bizonyos „elveszett paradicsomban” mindenki mást talált meg a maga számára vagy az egész modern társadalom számára: az elveszített természetet, a szentet, a boldogságot, a szabadságot, az igazságot, a szépséget, az erőt és a vitalitást, a világharmóniát, a közösséget. Mindez egyedül attól függött, hogy az „Istentől elhagyott” modern világ, a mindent a számítás jeges vizébe merítő kapitalista ipari civilizáció melyik „betegsége” fájt legjobban neki, mely bajából eredeztette a nyugati társadalom összes baját, vagyis mit szeretett volna a történeti Nyugaton *Kelettel gyógyítani*, a Kelet varázsával saját életébe visszavarázsolni.

Oroszország ebben a – 19. század második felétől egyre erősödő – nyugati *kulturális orientalizmusban*, amely szinte árnyékaként követte a világ legutóbbi időkig tartó és csak most megtorpanó westernizálását,* csak az első és legkülönösebb, a Nyugathoz legközelebb álló keleti mintát jelentette: a legkülönösebbet, hiszen Oroszország a 17. századig – minden távolság, ellentét és ellenségeskedés, kölcsönös kiátkozás ellenére – vitathatatlanul a keresztény világ részét alkotta, a felvilágosodástól kezdődően pedig – miután Nagy Péter hazájában „ablakot vágott Európára” – Európa részévé vált. (Ismeretes, hogy csak a klasszicizmus és felvilágosodás korától kezdődően lesz az addigi „keresztény világ” új neve „Európa”, amely világi értelmet ad az addig vallási alapon megfogalmazott kulturális és politikai egységnek.) Csak hogy Oroszországban a birodalomalkotó orosz állam modernizációs rohamai, fejlesztési önkényuralma csak aláásta a vallási világállapot közösségi és spirituális fundamentumát, de teljesen nem számolta föl. Ezt már csak azért sem tehette, mert vele együtt önmagát is fel kellett volna számolnia. Így, ha ellentmondásosan is, ha az európai kultúra formáinak, műfajainak, eszméinek, mentalitásának átvételével is, a modern világi orosz kultúra, különösen az irodalom egész érzületét változatlanul a vallási világállapot mint civilizációs fundamentum határozta meg. Meglehet, Oroszország westernizálása a 19. század második felében elérte azt a szintet, amely a vallási világállapot lezárulásának („Isten halálának”) felelt meg, ez esetben pedig a világra szóló orosz irodalmi teljesítményekben és irodalmi-politikai utópiákban megjelenő vallási pátosz maga is a nyugati orientalizmus vonalán haladt, vagyis nem volt más, mint az elveszett vagy elveszőfélben levő vallási világállapot „visszasírása”, egyfajta honvágy és nosztalgia, noha ez esetben ez a honvágy mindenesetre a *saját civilizációjában megtalált és – az archaikus birodalmiságban és a népi vallásosságban – valamiképpen még eleven múltra irányult. Az orosz kultúra mintegy önmagát orientalizálta*, és talán éppen ezért is leginkább a nagy veszteséget nyugati módon érzékelő és reflektáló, az orientalizmus kész nyugati mintáit is jól ismerő, vagyis legmodernebb, legeurópaibb orosz írókban és gondolkodókban.

Mindenesetre az orosz irodalom közel két évszázadon át éppen mint *legközelebbi Kelet* hatott a Nyugatra: politikai síkon a „keleti despotizmus” *elrettető*, szellemi síkon viszont egy spirituális szépségét megőrző kultúra és művészet végtelenül vonzó példaként. Elég talán itt egy rövid névsorolvasást tartani, hogy ezt a vonzerőt és hatást érzékeltethessük valamelyest: gondoljunk a Dosztojevszkijt franciául olvasó, „nihilizmusától” elragadtatott Nietzschére; a Tolsztojhoz elzarándokoló Rilkére, aki még azzal a gondolattal is eljárt, hogy nem német, inkább „orosz költő” lesz, sőt

* A mai megtorpanás pusztán azt jelenti, hogy a Nyugatról Kelet (és Északról Dél) felé haladó világfolyamat megfordult, és a *sikeresen westernizált Kelet* (mindenekelőtt a Távolságtól) most kezdi visszaadni a „kölcsönt” a történeti Nyugatnak, egy olyan mindent letaroló, száguldóan sikeres *kaszárnyakapitalista* gazdasági-politikai modell kihívása formájában, amelyhez képest a Nyugat 1945 után megszelídült „újkapitalizmusa”, a „szociális piacgazdaság” jóléti modellje mosolyt fakasztó ócskaság nagypapa korából.

írt is verseket oroszul; aztán gondoljunk a Goethét Tolsztojjal, Dosztojevszkijt Schillerrel párhuzamba állító Thomas Mannra, aki az orosz irodalomról egész életében nem tudta levenni tekintetét; és ott van a Dosztojevszkijel betelni nem tudó Hermann Hesse, akinek saját szintetikus vallása is erős „orosz hatást” is mutat, jól lehet egyszermind meg is haladja az orosz kultúrára oly jellemző regressziós stádiumot: „Az út az ártatlanságból a bűnbe, a bűnből a kétségbeesésbe, a kétségbeesésből vagy a pusztulásba, vagy a megváltásba vezet – írja például *Egy kis teológia* című esszéjében –: tehát nem újra vissza az erkölcsön és a kultúrán inneni gyermekség paradicsomába, hanem túl azon, a hitből merítő élet dimenziójában. Természetesen mindegyik stádiumból lehet visszalépni is. Igaz, ritkán fog sikerülni annak, aki egyszer felébred, hogy visszameneküljön a jó és rossz birodalmából az ártatlanságba.” És persze akkor még nem beszéltünk a „l’âme russe”-t misztifikáló francia írókról vagy a Dosztojevszkijben az egzisztencializmus, az abszurd világfelfogás előfutárát megpillantó Albert Camus-ról, aki a *Szűszifosz mítoszát* lényegében az *Ördögök* egyik hősének, Kirillovnak a negatív szabadságfilozófiájára alapozta. De Dosztojevszkij és Tolsztoj világra szóló hatása mellett ott van Goncsarov *Oblomovjának* európai fogadtatása, Turgenyev korabeli francia és német sikere, Csehov máig tartó hatása, később pedig ott az „ezüstkornak” nevezett orosz századforduló, az orosz avantgárd, majd a szovjet korszak orosz irodalmának Európára kisugárzó hatása – Andrej Belijtől Alekszandr Blokig, Majakovszkijtől Jeszenyinig, Mereskovszkijtől Zamjatyinig, Mandelstamtól Paszternakig, Marina Cvetajevától Mihail Bulgakovig, Ahmatovától Gorkijig, Solohovtól Varlam Salamovig, Alekszandr Szolzsenyicintől Joszif Brodskijig, és akkor a huszadik századi orosz képzőművészet és filmművészet egész Európát lenyűgöző teljesítményeiről, az orosz vallásfilozófusok nyugati recepciójáról egyáltalán nem is beszéltünk.

2

■ Nagyjából két évszázadot ölel fel tehát az ortodox keresztény hagyományon alapuló, sokféle etnikumot magában foglaló, soknyelvű, sokkultúrájú s ennyiben archaikus (értsd: nem nemzetállami) orosz birodalom kulturális virágkora, amely a modern Európa, a nyugati civilizáció kihívására adott válasz volt. Ezt a választ az Oroszország ellentmondásos, államilag feszélyezett, felülről vezényelt modernizációja, „westernizálása” során keletkezett új kultúratermelő réteg, a sok tekintetben valamiféle világi *klérosz* (papság) szerepét betöltő orosz értelmiség (a cleric-ek, az írástudók kasztja, az „intelligencia”) fogalmazza meg a nyugatosok (*zapadnyiki*) és a szlavofilek (*szlavjanofili*) ellenségesen egymásnak feszülő ideológiai narratíváiban.

Az, hogy két Európa van és nem egy, vagyis hogy – Puskin szavait idézve – „Oroszországnak soha semmi köze nem volt Európa többi részéhez”, hogy nem pusztán „haladás” és „reakció”, „nyugati szabadság” és „keleti despotizmus”, „pénzközösség” és „faluközösség”, avagy másként: nem önző, szívtelen, pénzsóvár anyagiasság, lélektelenség és vallási „lélekközösség”, hanem két civilizáció, sőt két világállapot, esetleg a jövő két egyetemes civilizációja néz itt egymással farkasszemet, nem mindig volt reflexió tárgya, és sokáig nem jelentett választási dilemmát és választási kényszert Oroszország – az orosz társadalom és az orosz állam – számára.

Csak a modernitással eljegyzett nyugati civilizáció tükrében jelent meg Oroszország hirtelen afféle „terra incognita”-ként, történelem előtti és Európán kívüli világként *a maga számára is*, függetlenül attól, hogy az orosz értelmiség egyik tábora ezt elkeserítő és leküzdendő fogyatékoságnak, a másik pedig felfedezésre váró és ígéretes „új világnak” látta. Európát nem kellett fölfedezni, Európa „adva volt”. Így – paradox módon – a „nyugatosok” lettek a fejlődés „ortodox” (értsd: európai) útjának szolgalelkű követői, a „normális” fejlődés nyugati mintáinak másolói; a „szlavofilek”

(a vallási értelemben ortodoxok) viszont Oroszország mint ismeretlen kontinens út-törő felfedezőinek, új utak keresőinek szerepében léphettek föl, hiszen Oroszország egyáltalán „nem volt adva”, legfeljebb feladva, mint valamiféle talány. Oroszország mint a haladás ortodox (európai vagy nyugati) útjától eltérő úton haladó *külön világ* jelent meg, mint a kifürkészhetetlen „isteni gondviselés” formálódó terve, üdvígéret, avagy – a „nyugatosok” számára – mint kísértő veszedelem, szolgaságba, nemzeti vagy világkatasztrófába vezető tévút. „Az Orosz Föld Amerika helyzetében találta magát: fel kellett fedezni – írta Alekszej Homjakov, a szlavofilek vezéralakja. - És akadtak Kolumbuszok, akik kitartottak amellett, hogy ilyen föld, Orosz Föld létezik.” „Nyugat és Oroszország, Oroszország és Nyugat... ez a Történelem utolsó szava, a jövő két lehetősége! Oroszország és Európa szemtől szemben állnak egymással! Beolvadunk-e az általános folyamatba, vagy megőrizzük önállóságunkat, és saját elveink szerint alkotunk világot, kivonva Európából a föld egyhatodát, az emberiség jövőjének csíráját?” – fogalmazta meg a megroppant orosz civilizáció „vagy-vagy”-át, „lenni vagy nem lenni”-jét másként, de hasonló szellemben Nyikolaj Sevirjov 1841-ben a *Moszkvitjanyin*ban, a hivatalos népiesség és a korabeli szlavofilek lapjában. Az orosz politikai öneszmélés, az orosz intelligencia megszületése éppen az úgynevezett „átkozott kérdésekkel” („prokljatyije voproszi”) vette kezdetét: *orosznak lenni vagy nem lenni orosznak* ez itt a kérdés! A „kizökkent idő”, a modern világállapot kérdése, amelyen orosz Hamletek, „felesleges”, „küldeteses” emberek végtelen sora töprengett és ment olykor tönkre két évszázadon át – Csaadajevtől Homjakovig, Dosztojevszkijtől Rozanovig és Lenintől Szolzsenyicinig – egészen különböző, de lényegileg mégis két nagy típusba rendezhető választ adva rá.

Az a felismerés, hogy Oroszország és Európa – kettő és nem egy, hogy Oroszország valami más, az orosz állam, az orosz elit, az orosz írástudók számára nem pusztán tény-megállapítás vagy belátás volt, hanem önértelmezés és feladat is. Attól függően más-más feladat, hogy Oroszország mássága, különössége, eltérése Európától – a vallási ortodoxia gazdasági és politikai unortodoxiája – jót vagy rosszat jelentett-e az értelmezők ideológiai szótárában; hogy mondjuk, Oroszország mássága a magasabb rendű, új normát vagy az abnormalitást, az esztelenséget képviselte-e; hogy az eltérést, a különösséget mint kiküszöbölendő rosszat vagy mint kiteljesítendő jót általánosították-e. Hogy Európát Oroszország jövőjének tekintették-e, a feladatot abban határozva meg, hogy az orosz különösséget mint elmaradottságot, civilizálatlanságot, tespedést, barbarizmust felszámolják; avagy ellenkezőleg: a feladat éppen e különösség megőrzése volt és egyetemes üdvösséggé váló kiterjesztése az egész világra.

Így lett Oroszország az egyik oldalon történeti ősközület, ótestamentumi monstrem, szörny-állam, urak és rabszolgák országa, a Gonosz Birodalma, a másik oldalon pedig a keresztény civilizáció utolsó mentsvára, az igazi, mert spirituális Európa, az emberiség megváltója, az oroszok maguk pedig apokaliptikus nép – a „történelem végének népe” –, melynek az az Istentől rendelt hivatása, hogy hittel, reménnyel és szeretettel kivezesse a világot a spirituális halálból, mint húsvétkor a Pokolra aláereszkedő Megváltó vezeti ki a halál fogságából az összülőket, Ádámot és Évát és az igazakat, megváltó keresztihalálával törölve el a halált. Az orosz vagy-vagy tehát így hangzott: vajon Oroszországot kell-e megváltani barbarizmusként, civilizatorikus elmaradottságként azonosított másságától Európával, európaisággal, modernizálással; avagy megfordítva: Európát (és vele az egész világot) kell-e megváltani lélektelenségként, spirituális halálként, pénzelvűségként azonosított másságától Oroszországgal, ortodox szeretetközösséggel, szobornoszttyal (lélekközösséggel), obszcínával (faluközösséggel)?

Az a hiedelem, hogy itt választási lehetőségről van szó, hogy egyáltalán létezik más út, lehetséges még valamilyen nyugati és keleti út között választani, mindig is

élesen megkülönböztette az orosz nyugatosokat az orosz „keletesektől”, az pedig, hogy milyen utak között húzódik maga a választás, éppoly élesen szembe is állította őket. Nagy Péter idején még nem voltak nyugatosok és szlavofilek, még nem volt tulajdonképpen világi értelmiség sem, még semmiféle kérdés nem vetődött fel a választható utakat illetően, Nagy Péter nem hezitált kétféle út között, hanem habozás nélkül a modernizációt, vagyis Európát választotta, felismerve, hogy Oroszországnak nincs más választása, ha abban a formában, ahogyan az újkor elejére Moszkóvia politikai keretében létrejött, fenn is akar maradni. A gyors és radikális reformok meghasonlások sorozatát indították el az orosz társadalomban, amelyek sok évtizeddel később az orosz gondolkodás permanens meghasonlásaiban gyűrűztek tovább. Valójában azonban csak utólag vetődött föl a választás lehetősége, hogy más út is létezett volna, hogy Oroszország pétervári fordulata tévedés volt, Péter „rosszul választott”, mint azt a szlavofilek gondolták és hirdették: „vissza a Péter előtti Oroszországhoz!” Kell-e mondani, hogy ehhez a visszakozáshoz, ehhez a modernitás elleni lázadáshoz is az a Nyugat szállította az eszméket, az ideológiai muníciót, amely akkor már a kora kapitalista ipusztriális civilizáció minden kínját és örömét megtapasztalta. Ezeket a romantikus, konzervatív nyugati eszméket aztán a szlavofilek egészen különleges retrospektív vallási utópiává gyúrták össze az orosz ortodox civilizáció még létező elemeivel. A nyugatosok új nemzedékei a megvalósuló nyugati útban csalódva a modernizációs megváltás nagyra törő céljait, a szabadság és haladás nyugati értékeit szintén az utópiába mentették át, csak ennek az utópiának orosz talajon mind karakterisztikusabban szocialista, illetve kommunista színezete lett.

3

■ Az orosz kultúra különös vonzóerejét a nyugati gondolkodók és művészek számára végső soron az adta, hogy ez a kultúra a vallási világállapot múltán sem vált egészen – Max Weber találó kifejezését idézve – *varázstalanná*, azaz nem vált teljesen szekulárisá, spirituálisan üressé, nem vált *polgári* kultúrává, valójában még modern *nemzeti* kultúrává sem. A 19. és 20. századi orosz irodalom és művészet pátosza megőrzött valamit a késő középkor spirituális atmoszférájából, a modern orosz értelmiség pedig az „örök értékek” őrzőjeként, a mindenható állam és a – nemkülönben – mindenható pénz uralmi gépezeteivel szemben egyfajta világi papsággént lépett fel. Az oroszok – a vallásfilozófus Bergyajev szerint – a „történelem végének népe”. Lehet, hogy ez a kijelentés tényekkel nemigen támasztható alá, kulturálisan azonban – mint az orosz életmód és gondolkodásmód egészét átható apokaliptikus beállítódás a végre, a Nagy Lepleződésre – feltétlenül igaz. Aki úgy tudja, hogy a végidő közelében él, bármit jelentsen is ez – végső megsemmisülést vagy apokalipszist, csodát vagy katasztrófát –, nem sokat ad arra, hogy berendezkedjen e világon, hogy kidolgozza a köznapi élet kulturális közvetítéseit, amelyek a végletek, a minden és a semmi, a pokol szakadéka és a paradicsom édenkertje közötti űrt áthidalják.

A modern orosz magaskultúra vonzereje éppen abból fakadt, hogy hiányzott belőle, avagy pontosabban: alantásnak, kisszerűnek számított, sőt olykor kifejezetten megvetés tárgyát képezte a *közép* kultúrája; a mindennapi élet józan vagy hideg számításra, beosztásra épülő rendje; a kényelemszerető polgári élet „prózája”, felhalmozási etikája, a pénz tisztelete (a pénz megvetése és a pénz hatalom gyűlölete Oroszországban messze felülmúlta a politikai hatalom megvetését); hiányzott a „józan polgári közepszer” földhözragadtsága, a kicsi megbecsülése (az orosz játszmában a tég mindig a „mindent vagy semmit”); hiányzott mindaz, ami elfedhette volna a „végső kérdéseket”, elfordíthatott volna a „másik világtól”, melyre azonban csak a hitben, a szerelemben, az örületben és a halál egzisztenciális vagy vallási eseményében nyílt ablak. A kultúra polgárosodásával (különösképpen: kispolgárosodásával!) szem-

behelyezkedő orosz értelmiség – e szembehelyezkedés radikalizmusának mértékében - közömbösen vagy ellenségesen állt szemben az életet, az emberi érintkezést, a munkát megkönnyítő kulturális közvetítésekkel. A nagy, közös, végső célokhoz képest szálnalmasnak vagy undorítóknak találták a mindennapi élet, az izolált magánember pitiáner céljait. Az orosz értelmiség ingerültségének, megvetésének, gyűlöletének örök céltáblája a hivatalosság, a hatalom, a bürokrácia mellett a kispolgárság, a kispolgári életforma, a köznapi kényelem, a banalitás. Egyik legkirívóbb, bár karikatúrisztikusan groteszk példája ennek a szerzetesi-aszketikus kényelemmegvetésnek a polgári és egyben nyugati civilizációt jelképező vízöblítéses vécé visszatérő szembeállítás az igazi szükségletekkel, a szellemi kultúrával. „Oroszországnak megvan a magához való esze – mondja Borisz Pilnyak hőse a *Meztelen év* című regényben. – A németnek is van esze, de bolondságra használja: klozetre meg ilyesmi.” Jeszenyin *Csirkefogók országa* című poémájában a külföldről érkezett civilizátor ellenszenves alakját megtestesítő Csekisztov, aki nem elég, hogy Weimarból jön Oroszországot civilizálni, de még orosz zsidó is, így oktatja ki színorosz ellenlábását: „Nem Zamaraskin! Én Weimárnak vagyok a polgára, / S nem úgy jöttem ide mint zsidó, / De mint hülyék idomára, / Vadakat szelídíteni tudó. / Bizony hogy szitkozódok, s ha kell, ezer évig / Is átkozni foglak titeket, / Mert... / Mert nekem vécére kéne menni, / És Oroszországban vécék nincsenek. / Hej, bolond egy nép a tied! / Koldus nép, de Istennek hitből / Kupolás templomokat emel - / Eh, én már rég árnyékszék / Csináltam volna mindből!”

A kispolgáriság, az élet teljes lehorgonyozása ezen a világon, az ablaktalan privát életben az ember létezésének átmenetiségéből hamis örökkévalóságot csinál. Lakályossá teszi, „polgárosítja” a semmit, civilizálttá teszi a folyamatos haldoklást *azáltal*, hogy az abszolút jó és az abszolút rossz, az abszolút igaz és az abszolút hazug, a totális élet és a köznapi boldogulás közötti szakadékot áthidalja a mindennapi kultúra közvetítéseivel, köztes tereket, átmeneteket hoz létre, az abszolútumot habozás nélkül feláldozva a pillanatnyinak, a végtelent a végesnek, az aszkézist és eksztázist a kényelemnek. (Imaginárius közvetítéseket természetesen az ortodox vallási kultúra is ismer és kiépít, elég itt az ikonok, maga a szakrális vagy liturgikus tér, az ereklyék, a mennyei és egyházi hierarchia, az angyali karok és rendek közvetítéseire gondolni, ezek azonban kivétel nélkül a hitben és nem a mindennapi élet kultúrájában kapcsolják össze a két világot.)

A modern orosz kultúra nagy alkotásaiban az emberi lét mindig a végső dolgok színe előtt jelenik meg. Vagy-vagy. Nincs középút. Az egyes ember nem ügyeskedhet ki a maga számára semmiféle különutat: az egyéni boldogság semmit nem ér mindenki boldogsága nélkül, az aránylag túrhető jelen az elközelgő megváltáshoz, a nem annyira rossz az abszolút jóhoz képest. Lenn vagy fenn. Minden vagy semmi. Csoda vagy katasztrófa. Menny vagy pokol. Az emberre vetítve ugyanez a poláris szembenállás így változik: állat vagy angyal. A modern orosz irodalom bámulatos művészi erejű alkotásain az emberi létezésnek az a kettőssége tűnik át minduntalan, amelyet Blaise Pascal így öntött aforisztikus formába: „az ember sem nem angyal, sem nem állat, és balsorsa úgy akarta, hogy aki angyal akar lenni, állattá válik.”

A mindennapi életben a „közép” kultúrájának, a köznapi élet megformáltságának hiánya bosszantó és nyomasztó lehet, ámde a művészetben és a szellemi alkotásban csodás adomány, amely rendkívüli erőfeszítést követel az alkotó szellemtől, és rendkívüli alkotásokat eredményez. Az ugrás a végletek között a reális életben kivihetetlen, vagy nyaktöréssel végződik, a művészi alkotásban azonban mint forma esztétikailag ténylegesen megvalósítható, és minden megvalósulása igazi csoda. Pascallal folytatva: „Nem azzal mutatjuk meg nagyságunkat, ha eljutunk egyik véglethez, hanem azzal, hogy *egyszerre érzük el mind a kettőt, s töltjük ki a közöttük levő űrt is*. De

lehet, hogy mindez csupán a lélek gyors repkedése a két véglet között, miközben tulajdonképpen mindig csak az egyik ponton van, mint a sebesen körbefogatott parázs.” Azt hiszem, a léleknek ebben a végletek közötti gyors „repkedésében”, a végletek művésziileg egyetlen pontba koncentráálásában, a rettentő – félelmetes és lenyűgöző – intenzitásban rejlik az orosz kultúra varázsa.

A művészeti és szellemi kultúra varázsa nem szűnik meg akkor sem, ha már leűnt az a civilizáció, amelynek gyümölcse volt. Az 19. és 20. századi orosz kultúra varázsa sem szűnt meg teljesen mára, ahogyan nem szűnt meg az ókori görög és római vagy egyiptomi kultúrának, a keresztény középkor vagy a reneszánsz kultúrájának varázsa sem csak azért, mert lezárult az a korszak, amelyben lehetségesek voltak és megszülettek. Így vagy úgy mindezekben az esetekben a vallási világállapot nagy kulturális teljesítményeiről beszélünk. A modernitás maga is e vallási világállapot politikai, erkölcsi, kulturális átértelmezéséből és áthasonításából táplálkozott. Oroszország kivételessége abban állt a legutóbbi időkig, hogy Európában ez volt az egyetlen – nem mellesleg: birodalmi kiterjedésű és felépítésű – ország, amelyben a vallási világállapot *teljesen* csak a huszadik század végére bomlott föl, egy kvázi-modern, a politikából vallást csináló birodalmi-civilizációs végjáték során. (Ilyenformán ma, a nem vallási alapon felépülő és globalizálódó nyugati civilizáción kívül egyetlen civilizáció létezik csupán, amelyben ellentmondásosan ugyan, de többé-kevésbé még fennáll a vallási világállapot, és ez az iszlám.)

4

■ Oroszországban a vallási világállapot - civilizációs és társadalomtörténeti okokból – a legtovább maradt fenn Európában, már amennyiben Oroszország csakugyan a keresztény világhoz, a felvilágosodás korától pedig Európához tartozott, mint ahogy ez – minden ruszofób nyugati ázsiai-ság-vád és eurázsiai önmisztifikáció ellenére – kétségteljesen így volt és – mutatis mutandis – így van ma is. Oroszország maga a *történeti Kelet-Európa*, amelyben – nyugatról kelet felé haladva – civilizációs átmenetek hosszú sorát figyelhetjük meg, de egész történelmét és egész kultúráját tekintve – minden különösségével, kivételes történelmi sorsával egyetemben is – kétségtelenül Európa részét képezi, nem kevésbé, mint az a köztes régió, amelyet a rátarti – a pán-szlávizmus és a pángermanizmus között hajladozó – csehek hajlamosak voltak Közép-Európaként szembeállítani a nyugat felé terjeszkedő orosz, majd szovjet birodalommal, de amely tegnap is Kelet-Közép-Európa volt, s alighanem ma is az, a kulturális átmeneteknek ugyanazokkal, csak haloványabban kiütöző jegyeivel, amelyek Oroszországban is oly szembeötlőek, és amelyek egyszerre távolinak és közelinek, idegennek és rokoninak, másságában vonzóznak és taszítóznak, barátságosnak és félelmetesnek mutatják Oroszországot.

Mára azonban a vallási világállapot széthullása Oroszországban is kész tény. A várható és újabban erősödő ideológiai tiltakozás és politikai lázadás az orosz ortodox civilizációt letaglózó vég ellen aligha lesz már jelentős kulturális teljesítmények ihletője. Őlthet viszont katasztrófálisan önsorsrontó vagy világromboló formákat (ahogyan az iszlám világellenes lázadásai már eddig is öltöttek), elmehet egészen az etnofasizmus vagy egy fasiszta birodalom rémálmának megvalósításáig is. Ámde nincs az az államisten, aki a vallási világállapot széthullásának folyamatát megállíthatná, és a civilizációs világfundamentumot Oroszországban helyreállíthatná (félreértések elkerülése végett: a vallás *mint személyes hit* fennmaradhat, csak világállapotként szűnt meg). A mindent despiritualizáló vagy varázstalanító modern haladás katasztrófizmusa a totalitárius állam katasztrófájával tetéző orosz feltartóztatási kísérlet megbukott, és ezzel Oroszországban is elhárult az utolsó, mesterségesen emelt torlasz a vallási világállapot és az ortodox civilizáció teljes széthullása előtt.

A moszkvai konceptualizmus (a „szoc-art”) európai híri művésze, Dmitrij Alekszandrovics Prigov így foglalta össze nem sokkal a szovjet rendszerváltást követően ezt a civilizációs végtörténetet: „a szovjet rendszer összeomlása – és azt hiszem, ez még sokak számára nem egészen világos – egy egész korszak összeomlása, ami természetesen vérrel és könnyekkel és teljes kulisszaváltással végződik. *Merthogy nem egyszerűen a szovjet korszak elmúlásáról van szó. Az én értelmezésem szerint a keresztény (ortodox) Oroszország van végetérbőben.* És ez a történelmi vég egybeesik az egész európai kulturtörténeti hagyomány végével.” Ez annyit jelent, hogy Oroszországban „a hit szűnt meg, amely előbb ortodox-keresztény, majd kommunista volt, méghozzá egy bizonyos típusú hit: az üdvözülésbe és a földi paradicsomba vetett hit.” Azt az általános megrendülést és zavarodottságot, ami a szovjet birodalom végét Oroszországban követte, nem lehet politikai és morális kategóriákban leírni.

Nem az történt tehát itt, amit oly gyakran lehetett hallani az új orosz hatalom neoliberais elítjéttől 1991 után, hogy a politikai forradalmak mámorát menetrendszerűen követő kiábrándulási hullám során még a néhai szovjetellenes disszidensekből, a magukat minden „szovjettől” oroszként elhatároló másként gondolkodó művészekből és gondolkodókból is előmászott a „homo sovieticus”, a „szovok” vagy legalábbis a „nagyorosz fogdmeg”. Sem az orosz performer költő Dmitrij Prigov, sem olyan – Nyugatra emigrált és gyakran egymással is politikai perben és haragban álló – irodalmárok, mint Alekszandr Zinovjev, Vlagyimir Makszimov, Andrej Szinyavszkij, Alekszandr Szolzsenyicin, sem az orosz „falusi írók” nem a totalitárius államot, a diktatúrát, a kommunista ideológiát „sírták vissza”, hanem – tudva vagy tudatlan – az orosz civilizációt siratták és siratják olykor még ma is, amikor a bekövetkezett változást „orosz katasztrófaként” írták és írják le, és a civilizációs hanyatlás „orosz megoldására” tesznek utópisztikus politikai javaslatokat. Sőt civilizációs sirámuk nagyon jól megfér egykori szovjetellenességükkel. Hiszen míg a civilizációt összetartó szovjet „egyetemes állam” csakugyan eltűnt, a szovjet rendszer strukturális komponensei önálló életre keltek, és félelmetes szociális hibridet alkotva – *maradtak*.

Oroszország ma egy civilizációs bomatölcsérhez hasonlít. Ha az értelmiségi lélekállapottal kapcsolatban egyáltalán lehet „másnaposságról”, a „forradalom mámorá után” katzenjammerről beszélni, az nem *politikai*, hanem *civilizációs* természetű; ez a másnaposság nem a rendszerváltás politikai mámorából, hanem az áldozatokat, szegénységet, elmaradottságot a sorsszerűség rangjára emelő és igazoló *civilizációs küldetésűdat több évszázados mámorából való felébredést követte*.

Ilyenformán az orosz irodalom alól is teljesen kicsúszott az a kulturális talaj, amely száz évvel ezelőtt még megvolt, jölehet az „orosz ezüstkornak” nevezett századforduló irodalma alól egyszer már kezdett kicsúszni. Vége a logokráciának, az irodalom, az írástudók, a literátor értelmiség társadalmi szerepe és erkölcsi presztízse a nullához közelít. A hatalom körülbelül úgy tekint a kultúrának erre a szegmensére, mint valami *elfekvőre* vagy *rezervátumra*, amelynek fennmaradásáról a hagyománytisztelő államnak illik gondoskodnia, de amelytől semmi módon nem függ, és amelynek magához láncolásából semmiféle politikai haszna nem lehet. Az orosz irodalom mítoszában rendkívüli szerepet játszó írók és művek ma sehol sincsenek, az olyan régi szólamok, mint „Puskin – ő a mi mindenségünk” („Puskin – eto nase vszjo”) vagy hogy „A költő Oroszországban több mint költő!” („Poet v Rosszii bolse csem poet!”) üresen konganak. Ki hiszi ma már, amit a Gulag-könyv kéziratán dolgozó Szolzsenyicin még fennen hirdetett: „Az igazság egyetlen szava elég hozzá, hogy az egész világot magához rántsa.” („Odno szlovo pravdi vsze mir peretyjanyet.”)

A civilizációs széthullás az orosz irodalom mítoszáat már a múlt század elején aláásta; az írók, az irodalmat a polgári korszak prózai viszonyai közé helyezte, úgyszól-

ván piacra dobta. Ezt a folyamatot azonban megállította az első világháború katasztrofája, majd az ebből kinövő és a polgári világot elsöprő orosz forradalom, illetve az ebből megszületett totalitárius államszocializmus, amelyet egykor a bolsevikkal ellenszenvező, orosz ősmarxista Plehanov a „jövő feudalizmusaként” jellemzett. Ma azonban, úgy tűnik, nem állíthatja meg többé semmi. Az orosz irodalom mítosza az utóbbi két évtizedben semmivé foszlott, egy másik világállapot emléke csupán, amellyel már szembeszállni sem akar senki. Egyszerűen nincs többé. Oroszország a maga lomha oblomovi módján elpolgárosodott. A kultúra vallási pátosza ebben a közegben legfeljebb giccsként realizálódhat. Az orosz ortodox civilizáció feltartóztathatatlannak tűnő szétesése kétségkívül a kultúrában a leglátványosabb és legérzékeltetőbb. De ez idő szerint még az is kérdéses (és e kérdés állandó vita tárgyát képezi a mai orosz értelmiségben), hogy Oroszország jelenlegi posztbirodalmi keretében egyáltalán fenn tud-e maradni, nem hullik-e egy-két évtized múlva darabokra, ahogyan ez 1991 után – kevés híján – egyszer már majdnem megtörtént.

